УДК 94(477)«18/19»

О. А. Макієнко

ВЗАЄМОДІЯ ЗЕМСТВ І ГУБЕРНСЬКИХ УЧЕНИХ АРХІВНИХ КОМІСІЙ У ЗБЕРЕЖЕННІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Охарактеризовано форми та напрями співпраці земств і губернських учених архівних комісій у справі збереження культурної спадщини в регіонах України наприкінці XIX – на початку XX ст., простежено вектор їх взаємодії на інституційному й персональному рівнях. На прикладі співпраці земств і губернських учених архівних комісій доводиться продуктивність вияву громадської ініціативи і самодіяльності у вирішенні проблем культурно-господарського життя регіонів.

Ключові слова: *земства, губернські учені архівні комісії, культурна спадщина, регіони України.*

Охарактеризованы формы и направления сотрудничества земств и губернских ученых архивных комиссий в деле сохранения культурного наследия в регионах Украины в конце XIX – начале XX в., прослежен вектор их взаимодействия на институциональном и персональном уровнях. На примере сотрудничества земств и губернских ученых архивных комиссий доказывается продуктивность проявления общественной инициативы и самодеятельности при решении проблем культурно-хозяйственной жизни регионов.

Ключевые слова: *земства, губернские ученые архивные комиссии, культурное наследие, регионы Украины.*

The author characterize in the article forms and ways of cooperation Zemstvos and Regional Scientific Archival Commissions in affair of preservation cultural heritage in Ukraine in the end ofXIX – beginning XX c., retrace vector of theirs interaction on institutional and personal levels. On the example of collaboration Zemstvos and Regional Scientific Archival Commissions demonstrate productivity of manifest social initiative and independent action in solve problems of regions cultural-economic life.

Keywords: *Zemstvos, Regional Scientific Archival Commissions, cultural heritage, regions of Ukraine.*

Наприкінці XIX – на початку XX ст. вагомий внесок у справу збереження культурних цінностей на території України зробили губернські учені архівні комісії (ГУАК). Створені відповідно до затвердженого 13 квітня 1884 р. Комітетом Міністрів «Положения об учреждении ученых архивных комиссийи исторических архивов», вони мали передусім сприяти запобіганню масового нищення архівних документів у провінції. Втім, поступово перетворилися на потужні центри наукового дослідження історії і культури окремих регіонів України, об'єднавши у своєму складі як знаних істориків, археологів, етнографів, мистецтвознавців, так і місцевих любителів старовини, краєзнавців-аматорів, ентузіастів пам'яткоохоронної роботи.

Найбільш продуктивною виявилася діяльність членів Таврійської (з 1887 р.), Чернігівської (з 1896 р.), Катеринославської і Полтавської (з 1903 р.) ГУАК [1, с. 301-312; 2, с. 494-495, 666-667, 757-758, 845-847]. Нетривалий час проіснували Київська ГУАК (з 1914 р.) з її Волинським і Подільським відділами й Харківська ГУАК (з 1915 р.). І, зрештою, хрестоматійним став невдалий досвід функціонування Херсонської ГУАК (1898-1911) – третьої за часом створення комісії на території України і єдиної ліквідованої за власною ініціативою в Російській імперії [2, с. 810-811]. З'ясуванню особливостей їх організації, напрямів і результатів роботи присвячена величезна за обсягом наукова література [3]. В останні два десятиріччя було захищено низку дисертацій (Г. Кураса, Д. Потєхіна, О. Семергея, І. Симоненка), у яких подано розгорнутий аналіз здобутків Таврійської, Чернігівської, Полтавської та інших архівних комісій. Утім, поза увагою дослідниківзначною мірою залишилася проблематика взаємо-відносин ГУАК із земськими установами в контексті їх спільної діяльності у сфері збереження культурної спадщини України. Вивчення форм та напрямів співпраці земств і ГУАК набуває особливої актуальності в умовах зростаючого наукового інтересу до різновекторної діяльності органів земського самоврядування в регіонах України другої половини

XIX – початку XX ст., у тому числі й на ниві краєзнавчої роботи [4].

У якості вихідного положення при визначенні характеру взаємовідносин земств і ГУАК можна прийняти тезу відомого полтавського історика й архівознавця І. Павловського, автора ювілейного нарису діяльності Полтавської ГУАК: «*Тільки завдяки просвіченому сприянню губернського та повітових земств архівна комісія і може існувати, працювати на користь вивчення нашого минулого і друкувати свої праці*» [5, с. 14]. Подібний погляд повною мірою поділявся й членами інших ГУАК в Україні. Тож розглянемо детальніше форми та напрями співпраці земств і ГУАК, яка обумовила значну результативність краєзнавчої роботи у відповідних регіонах.

Аналіз документації земських установ і ГУАК дозволяє стверджувати, що їх взаємодія розвивалася на двох рівнях – інституційному й персональному.

У роботі органів земського самоврядування, спрямованій згідно з Положенням про губернські й повітові земські установи (1864, 1890) на реалізацію користей і потреб мешканців окремих регіонів, важливе місце займала підтримка ініціатив представників творчої інтелігенції, спрямованих на збереження й вивчення культурної спадщини України. Тож питання співпраці земств з ГУАК час від часу виносилося на обговорення колегіальних органів земського управління,а його результати втілювалися в численних постановах і ухвалах, покликаних стимулювати розвиток крає-знавчого руху в регіонах [6, с. 1038-1039; 7, с. 831-833].

Найважливішою формою сприяння земств розвиткові краєзнавчої роботи ГУАК стало їх матеріально-технічне забезпечення. При створенні ГУАК практично всі губернські й значна частина повітових земств призначали для них відповідні грошові субсидії. У різних губерніях вони разом складали від однієї до двох третин прибуткової частини кошторису ГУАК (500-1000 руб на рік). Серед земств України найбільший розмір щорічної грошової субсидії для потреб ГУАК – 500 руб – було визначено в 1897 р. Херсонським губернським земством [8, с. 168]. Тож саме земства виступали головним фінансовим донором ГУАК. За відсутності інших сталих джерел фінансування земські субсидії дозволяли комісіям обладнувати приміщення для власних музеїв, історичних архівів і бібліотек, за необхідності купувати окремі предмети, книги й документи для їх поповнення, оплачувати наукові відрядження своїх членів, здійснювати публікаторську роботу.

Маючи більш широкі видавничі можливості, земські установи долучилися до реалізації багатьох видавничих проектів ГУАК. За наявності власних типографій губернські земства безкоштовно або ж на пільгових умовах друкували наукові праці, протоколи засідань і звіти, анкетні матеріали, а інколи й періодичнівидання ГУАК (зокрема, «Летопись» Катеринославської ГУАК з 1903 р., «Известия» Таврійської ГУАК з 1908 р., «Труды» Чернігівської ГУАК з 1911 р.) [6, с. 1038-1039; 9, с. 208]. Чимале місце для висвітлення краєзнавчих здобутків архівних комісій земські управи відводили на сторінках офіційної земської періодики («Земского сборника Черниговской губернии», «Вест-ника Екатеринославского земства»). Час від часу тут публікувалися складені членами ГУАК програми для вивчення місцевих старожитностей, їх наукові розвідки,добірки історичних документів, бібліографічні покаж-чики. Це дозволяло популяризувати ідеї збереження й вивчення культурної спадщини в середовищі читацької аудиторії земських видань.

Інтенсивність формування архівних, бібліотечних і музейних колекцій ГУАК багато в чому визначалася наявністю відповідних приміщень. У низці губерній вирішити чимало проблем у практичній діяльності архівних комісій дозволило безкоштовне виділення приміщень у земських будинках. Так упродовж 1887-1908 рр. архів, музей і бібліотека Таврійської ГУАК розміщувалися в підвалі, а збори її членів відбувалися у залі засідань губернського земства в Сімферополі. У 1913 р. з нагоди вшанування 300-річчя дому Романових Таврійське губернське земство виділило 60 тис. рубдля спорудження будівлі губернського земського музею,де мали розміститися як земський природничо-істо-ричний музей, так і музей старожитностей Таврійської ГУАК [10, с. 70-71; 11, с. 347-348].

Важливу роль відіграли земства в організації та здійсненні пам'яткоохоронних заходів ГУАК. Оптимальним рішенням стало залучення для цієї роботи інженерно-технічних ресурсів земських управ. Так на початку XX ст. на прохання Чернігівської ГУАК Остерське повітове земство здійснило технічні роботи з консервації і реставрації залишків визначної пам'яткиКиєво-руської архітектури XI – XII ст. – так званої «Юрієвої Божниці» (Михайлівська церква) в с. Старо-городці Остерського повіту [12, с. 2-3; 13, с. 21-22]. Катеринославське повітове земство за ініціативою ГУАК займалося наглядом за станом подорожніх знаків, встановлених на шляху пересування імператриці Катерини II у 1787 р. («катеринівських миль») [14, с. 178; 15, с. 244]. Влітку 1909 р. за активного сприяння Чернігівського повітового земства членами ГУАК було проведено археологічні розкопки на території земської садиби в Чернігові, в результаті яких вдалося виявити й дослідити фрагменти культової споруди часів Київської Русі [16, с. 5-14]. Час від часу земствами до місцевих архівних комісій надсилалися виявлені під час ремонтно-будівельних або польових робіт пам'ятки природи, старовини й мистецтва (кістки викопних тварин, надмогильні плити, кераміка, прикраси, монети тощо), що сприяло постійному поповненню їх музейних колекцій.

Не менш активно розвивалася співпраця земських установ і ГУАК на персональному рівні. Чимало визначних діячів ГУАК працювали в структурах земського самоврядування – земських зібраннях й управах, інших земських установах (лікарнях, училищах, музеях тощо). Окремі земці відіграли першорядну роль у розгортанні краєзнавчої діяльності архівних комісій. Так успішне становлення Таврійської ГУАК багато в чому відбулося за активного сприяння її першого голови – очільника Таврійської губернської земської управи О. Стевена (1844-1910), відомого в

Криму краєзнавця, мецената, громадського діяча. Він брав безпосередню участь у розбиранні місцевих архівів, проведенні археологічних розкопок, охоронних обстеженнях пам'яток історії і культури, поповненні колекції старожитностей ГУАК, виступав на засіданнях комісії з науковими доповідями й повідомленнями. Наприкінці 1880-х – на початку 1890-х років передусім на основі подарованих ним предметів старовини виник музей Таврійської ГУАК [17, с. 21-23]. Серед активних членів різних ГУАК в Україні знаходимо чимало земських діячів і службовців: у Сімферополі – О. Стевен, М. Султан-Крим-Гірей, П. Щастлівцев, Я. Харченко, С. Крим, С. Мокржецький, М. Клепінін та ін., в Чернігові – Ф. Уманець, І. Шраг, О. Русов, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, Г. Коваленко, В. Модзалевський, П. Дорошенко, А. Шелухін та ін., уПолтаві – Л. Падалка, В. Щербаківський, М. Рклицькийта ін., у Катеринославі – М. Родзянко, С. Бродницький, В. Радаков та ін. Їх наполеглива діяльність багато в чому визначила своєрідне обличчя кожної архівної комісії. Для деяких з них отриманий досвід роботи виявився важливою віхою у подальшому творчому зростанні. Так у 1918-1919 рр. управитель справ Чернігівської ГУАК В. Модзалевський (1882-1920), відомий український історик, архівознавець, громад-ський діяч, очоливши за гетьманату П. Скоропадського Архівно-бібліотечний відділ Головного управління у справах мистецтв та національної культури при Міністерстві освіти, а згодом Архівну секцію ВУКОПМИСу, став розробником концепції та проекту архівної реформи в Україні, покликаної забезпечити належні умови для збереження й використання національної документальної спадщини [18, с. 591].

У свою чергу, ГУАК у межах своїх можливостей забезпечували науково-методичну підтримку різним ініціативам органів земського самоврядування. Так наприкінці XIX – на початку XX ст. програми відродження народних промислів з боку місцевих земств стали додатковим стимулом для розвитку етнографічних досліджень у роботі окремих архівних комісій (зокрема, Чернігівської та Полтавської ГУАК) [19, с. 269-270]. Розгортання землевпорядних робіт актуалізувало питання вивчення витоків наявних систем землекористування й землеволодіння. Тож на запит Роменської повітової земської управи член Полтавської ГУАК Л. Падалка здійснив дослідження походження й специфіки володіння спадковими козацькими землями на території Лівобережної України [20]. Жвавий відгук серед архівних комісій знаходили прагнення окремих земств долучитися до музейного будівництва. Зокрема, у 1903 р. організаційному оформленню музею місцевої старовини при Глухівській повітовій земській управі посприяла Чернігівська ГУАК [21, с. 29]. Її ж члени (А. Шелухін, В. Модзалевський, І. Рашевський), обіймаючи посади хранителів,займалися розбудовою Музею українських старожитностей імені В. В. Тарновського при Чернігівському губернському земстві.

Зрештою ГУАК надали значну допомогу співробітникам земських установ у процесі впорядкування їх архівних зібрань. Наприкінці XIX – на початку XX ст. земські архіви, поповнюючись документами не лише органів земського самоврядування, але й цілої низки ліквідованих місцевих адміністративно-господарських установ, поступово увійшли до кола найбільших провінційних архівів (обсягом до 50 тис. справ) [22, с. 10]. На порядок денний було висунуто завдання розбирання й облаштування земських архівів, створення оптимальних умов для користування документною інформацією у службових цілях.

Законодавство недостатньо чітко регламентувало повноваження архівних комісій щодо архівів органів місцевого громадського самоврядування. Тому рівень опікування долею земських архівів з боку членів ГУАК значною мірою визначався глибиною взаємодії між конкретними земствами й архівними комісіями. Найбільш упорядковані архіви функціонували при губернських земських управах на Чернігівщині і Полтавщині, які для правильної постановки архівної справи систематично користувалися допомогою архівних комісій. Тут постійною практикою стало залучення їх членів до наукової експертизи передбачених для знищення архівних справ [13, с. 14-16; 23, с. 229-230].

Особливу турботу щодо архівної спадщини земств виявляли співробітники Таврійської ГУАК. У 1914 р. для перегляду архівних справ Таврійського губернського земства було створено спеціальну комісію у складі чотирьох осіб (А. Маркевич, П. Двойченко, П. Новицький, О. Кудрицький), що забезпечило наукове підгрунтя впорядкування земського архіву [24, с. 293-294]. Навесні 1918 р. за ініціативою земських службовців, стурбованих долею величезного архіву Таврійського губернського земства в умовах поглиблення революційної анархії, архівна комісія домоглася від нової радянської влади гарантій убезпечення його від можливого знищення [25, с. 9]. Після остаточної ліквідації земського самоврядування у Криму в листопаді 1920 р. саме зусиллями голови Таврійської ГУАК А. Маркевича архів губернського земства був опечатаний і згодом перевезений у сховище Кримцентрархіву [25, с. 10-11].

Отже, успішність реалізації завдань збереження культурної спадщини в регіонах України наприкінці XIX – на початку XX ст. багато в чому визначалася глибиною співпраці земств як органів місцевого самоврядування й губернських учених архівних комісій як осередків краєзнавчого руху. Багатоплановість форм і напрямів цієї взаємодії безумовно доводить продуктивність вияву громадської ініціативи й самодіяльності у вирішенні проблем культурно-господарського життя регіонів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нариси історії архівної справи в Україні / [за заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової]. – К., 2002. – 612 с.
2. Українська архівна енциклопедія / [гол. ред. І. Б. Матяш]. – К., 2008. – 880 с.

3. Симоненко І. М. Губернські вчені архівні комісії в Україні: історіографічний огляд і бібліографічний покажчик / І. М. Симоненко. – К., 2003. – 132 с.
4. Гапієнко А. А. Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870-ті – 1918 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / І. М. Симоненко; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – 19 с.
5. К десятилетию Полтавской ученой архивной комиссии. Отчет со дня открытия, с 26 октября 1903 г. по 26 октября 1913 г. / [сост. правитель дел И. Ф. Павловский]. – Полтава, 1913. – 22 с.
6. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. – Екатеринослав, 1916. – Ч. 2. – Вып. 2. – XX+1212 с.
7. Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания со времени открытия земских учреждений в Таврической губернии. 1866-1913 гг. – Симферополь, 1909. – Т. 2. – Ч. 1. – 1481 с.
8. Херсонское губернское земское собрание. Сессия сорок вторая (8-15 октября 1897 г.). – Херсон, 1898. – 329 с.
9. Журналы заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 204-252.
10. Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания 47-й очередной сессии с 10 по 19 января 1913 года и чрезвычайной сессии 4 мая 1913 года, с приложением отчета о деятельности губернской управы и докладов. – Симферополь, 1913. – XVII+1135+24 с.
11. Отчет о деятельности Таврической ученой архивной комиссии за 1913-й год // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1914. – № 51. – С. 346-362.
12. Журнал заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии 3 декабря 1904 года // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. 1. – С. 1-3.
13. Черниговская ученая архивная комиссия. Отчет о деятельности за 1910 год. – Чернигов, 1911. – 32 с.
14. Протоколы заседаний комиссии // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1904. – Вып. 1. – С. 167-206.
15. Протоколы заседаний комиссии // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1910. – Вып. 6. – С. 242-262.
16. Отчет о деятельности Черниговской ученой архивной комиссии за 1909 год. – Чернигов, 1910. – 26 с.
17. Маркевич А. Памяти Александра Христиановича Стевена / А.Маркевич// Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1911. – № 45. – С. 19-26.
18. Коваленко О. Модзалевський Вадим Львович / О.Коваленко// Українська архівна енциклопедія / [гол. ред. І. Б. Матяш]. – К., 2008. – С. 590-591.
19. Гапієнко А. А. Пам'яткоохоронна діяльність земських установ Чернігівської та Полтавської губерній / А. А. Гапієнко // Україна і Росія в панорамі століть: Зб. наук. праць на пошану проф. К. М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 268-281.
20. Падалка Л. О происхождении и особенностях владения казачьими наследственными землями в Малороссии / Л. Падалка // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1910. – Вып. 6. – Ч. 2. – С. 223-225.
21. Журналы заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. 1. – С. 3-61.
22. Макієнко О. Організація архівної справи в земствах України (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Макієнко// Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2010. – Т. 18. – С. 7-14.
23. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1910 год. – Полтава, 1911. – Вып. 1. – II+238+193 с.
24. Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1914. – № 51. – С. 280-346.
25. Макиенко А. А. Документальное наследие земских учреждений Таврической губернии / А. А. Макиенко // XI Таврические научные чтения (г. Симферополь, 28 мая 2010 г.): Сб. мат-лов. – Симферополь, 2011. – С. 3-15.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор* ***Г. В. Боряк****; д.і.н., професор* ***Ю. В. Котляр***

© О. А. Макієнко, 2011 *Стаття надійшла до редколегії 07.09.2011 р.*